

Semantiek en pragmatiek

Hans Smessaert

Acco Leuven / Den Haag

Inhoud

Woord vooraf	11
1 Inleiding: betekenis en/in context	13
1.1 Conceptuele en referentiële betekenis	13
1.2 Utingsbetekenis en communicatieve betekenis	15
1.3 Expressieve en sociale betekenis	16
1.4 Lexicale en grammaticale betekenis	17
1.5 Verwijzingen	19
Deel 1 Woordbetekenis	21
2 Betekenisstructuur van woorden	23
2.1 De relatie vorm-betekenis	23
2.1.1 Verschillende vormen met één betekenis	24
2.1.2 Één vorm met verschillende betekenissen	25
2.1.3 Verschillende vormen met verschillende betekenissen	26
2.1.4 Semasiologie en onomasiologie	27
2.2 Categorisatie en prototypiciteit	28
2.2.1 De logische benadering van categorieën	28
2.2.2 Uitgangspunten van de cognitieve semantiek	29
2.2.3 De psychologische benadering van categorieën	30
2.3 Componentiële analyse	33
2.3.1 Verbale decompositie	33
2.3.2 Nominale decompositie	35
2.4 Verwijzingen	36
3 Betekenisverandering bij woorden	39
3.1 Metonymie	39
3.1.1 Bidirectionele metonymie	40

3.1.2	Unidirectionele metonymie	42
3.1.3	Opmerkingen	44
3.2	Metaforie: gelijkenis en figuurlijkheid	45
3.2.1	Metaforie: gelijkenis en figuurlijkheid	45
3.2.2	Typologie op basis van gelijkenisrelatie	46
3.2.3	Speciale types	49
3.3	Generalisatie en specialisatie	51
3.3.1	Generalisatie	52
3.3.2	Specialisatie	52
3.4	Connotatieve betekenis	53
3.4.1	Melioratieve en pejoratieve verschuivingen	54
3.4.2	Eufemisme en dysfemisme	54
3.4.3	Hyperbool en litotes	55
3.4.4	Overzicht	56
3.5	Onomasiologische veranderingen	57
3.5.1	Productieve morfologie	57
3.5.2	Nieuwvorming	57
3.5.3	Vervorming	58
3.5.4	Directe ontlening	59
3.5.5	Indirecte ontlening	59
3.6	Verwijzingen	60
4	Betekenisrelaties tussen woorden	61
4.1	Synonymie en antonymie	61
4.1.1	Synonymie	62
4.1.2	Antonymie	63
4.2	Hyponymie en meronymie	68
4.2.1	Hyponymie	68
4.2.2	Meronymie	70
4.2.3	Co-hyponymie en co-meronymie	72
4.3	Taxonomische, lineaire en implicatieve structuren	72
4.3.1	Taxonomische hiërarchieën	73
4.3.2	Lineaire en implicatieve structuren	74
4.4	Verwijzingen	76
Deel 2	Zinsbetekenis	79
5	Betekenisstructuur van zinnen	81
5.1	Proposities, predicaten en argumenten	81
5.1.1	Soorten proposities	81

5.1.2	Proposities en niet-mededelende zinnen	83
5.1.3	Predicaten en argumenten	84
5.2	Compositionaliteit en structurele ambiguïteit	86
5.2.1	Het principe van compositionaliteit	86
5.2.2	Idiomatische verbindingen	87
5.2.3	Structurele ambiguïteit	88
5.3	Situaties en participanten	89
5.3.1	Soorten situaties	90
5.3.2	Soorten participanten	92
5.4	Verwijzingen	95
6	Betekenisstructuur van zinsdelen	97
6.1	Referentie en informatiestructuur	97
6.1.1	Referentie	97
6.1.2	Informatiestructuren	101
6.2	Kwantificatie	103
6.2.1	Existentiële en universele kwantificatie	104
6.2.2	Andere kwantoren	104
6.2.3	Het bereik van kwantoren	105
6.2.4	Kwantificatie over andere domeinen	106
6.3	Tijd, aspect en modaliteit	106
6.3.1	Tijd	106
6.3.2	Aspect	107
6.3.3	Modaliteit	109
6.4	Verwijzingen	110
7	Betekenisrelaties tussen zinnen	111
7.1	Conjunctie en disjunctie	111
7.1.1	Propositionele conjunctie en disjunctie	111
7.1.2	Niet-propositionele conjunctie en disjunctie	112
7.2	Negatie	113
7.2.1	Propositionele negatie	113
7.2.2	Externe versus interne negatie	114
7.2.3	Metalinguïstische negatie	115
7.2.4	Negatief-polaire elementen	115
7.3	Implicatie, entailment, presuppositie en implicatuur	116
7.3.1	Implicatie versus entailment	116
7.3.2	Presuppositie	119
7.3.3	Implicatuur	120
7.4	Verwijzingen	121

Deel 3	Zinnen in context	123
8	Taalhandelingen, implicaturen en beleefdheid	125
8.1	Taalhandelingen	125
8.1.1	Locutie, illocutie en perlocutie	126
8.1.2	Geslaagdheidsvoorwaarden	127
8.1.3	Klassen van taalhandelingen	128
8.1.4	Indirecte taalhandelingen	130
8.1.5	Indicatoren van taalhandelingen	132
8.2	Implicaturen	134
8.2.1	Entailment versus implicatuur	135
8.2.2	De conversationale maxims van Paul Grice	136
8.2.3	Gegeneraliseerde conversationale implicatuur	138
8.2.4	Particuliere conversationale implicatuur	139
8.3	Beleefdheid	141
8.3.1	Het beleefdheidsprincipe	141
8.3.2	De maxims van beleefdheid	142
8.3.3	Overzicht	143
8.4	Verwijzingen	144
9	Deixis, cohesie en coherentie	147
9.1	Deixis	147
9.1.1	Deiktisch versus niet-deiktisch gebruik	147
9.1.2	Persoonsdeixis	150
9.1.3	Plaatsdeixis	152
9.1.4	Tijdsdeixis	153
9.1.5	Sociale deixis	155
9.1.6	Tekstuele deixis	155
9.2	Cohesie en coherentie: metadiscursieve elementen	156
9.3	Verwijzingen	157
10	Structuur van conversaties	159
10.1	Inleiding: conversatie als schaakspel of doorgaand verkeer?	159
10.2	Beurtwisselingen ('turn taking')	161
10.2.1	Expliciete en impliciete selectie van de volgende spreker	161
10.2.2	Regels voor beurtwisseling	162
10.2.3	Soorten overlapping en soorten stilte	164
10.3	Adjacency pairs	165
10.3.1	Het basispatroon	166
10.3.2	Insertiesequenties	166
10.3.3	Conditionele relevantie	168

10.4	Preferentieorganisatie	168
10.5	Repair	171
10.5.1	Soorten van repair	171
10.5.2	Preferentiehierarchie voor repair	172
10.6	Presequenties	173
10.6.1	Het basispatroon	174
10.6.2	Pre-invitations	175
10.6.3	Pre-requests	176
10.7	Globale organisatie	177
10.7.1	Begin van de conversatie	177
10.7.2	Verloop van de conversatie	178
10.7.3	Einde van de conversatie	179
10.8	Verwijzingen	180
	Lijst van figuren	181
	Lijst van tabellen	183
	Bibliografie	185
	Index	189

1

Inleiding: betekenis en/in context

Voor we beginnen aan de detailstudie van woord- en zinsbetekenis (semantiek) en van het gebruik van zinnen in context (pragmatiek) willen we in dit inleidende hoofdstuk eerst, kort en heel in het algemeen, de verschillende soorten en niveaus van betekenis introduceren. Een eerste fundamenteel onderscheid (§ 1.1) is dat tussen conceptuele betekenis ('in ons hoofd') en referentiële betekenis ('in de buitenwereld'). Daarnaast is er het verschil tussen de algemene betekenis van uitdrukkingen op zichzelf en de concrete betekenis van uitingen in een specifieke communicatieve context (§ 1.2). Vervolgens plaatsen we de (objectievere) descriptieve betekenis tegenover de (subjectievere) expressieve en sociale betekenis (§ 1.3). Tot slot onderscheiden we de lexicale betekenis bij open categorieën van de grammaticale betekenis bij gesloten categorieën (§ 1.4).

1.1 Conceptuele en referentiële betekenis

Als we van een eenvoudige zin zoals *De honden zijn aan het blaffen* zeggen dat we er de betekenis van begrijpen, dan betekent dat in de eerste plaats dat we bij de verwerking in ons brein drie stukken gesproken of geschreven taal hebben gekoppeld aan drie concepten of mentale representaties, namelijk *de honden*, *blaffen* en *aan het... zijn*. Het concept 'hond(en)' bevat niet alleen een aantal visuele kenmerken van de diersoort, maar ook informatie over het typische gedrag (bijvoorbeeld *blaffen*) en over onze attitude tegenover bepaalde leden van die diersoort (zoals een eigen huisdier of een gevaarlijk exemplaar). Het concept 'blaffen' is een mentale voorstelling van een handeling die het typische geluid produceert en wat we daarmee associëren. Het derde concept, namelijk 'aan het... zijn', is veel minder concreet visueel of auditief en betreft het abstracte idee van het ' bezig zijn van een handeling'. Die drie concepten integreren we dan tot een mentale voorstelling van een bepaalde situatie die correspondeert met de betekenis van de volledige zin. Dat complexe concept noemen we een PROPOSITIE. De CONCEPTUELE BETEKENIS van woorden en zinnen definiëren we dus als de mentale

representaties van onder meer entiteiten (bijvoorbeeld bij de naamwoorden), handelingen (bij de werkwoorden) en situaties (bij de zinnen).

Naast de conceptuele betekenis van woorden en zinnen onderscheiden we echter ook een REFERENTIËLE BETEKENIS. In heel wat gevallen verwijzen we immers met woorden en zinnen ook naar (klassen van) entiteiten of gebeurtenissen in de buitentalige werkelijkheid. We spreken in dat verband van de DENOTATIE van talige uitdrukkingen. Sterk vereenvoudigd kunnen we de denotatie van *de honden* in de voorbeeldzin van hierboven definiëren als de verzameling mogelijke referenten in de buitenwereld van de categorie 'hond'. De denotatie van *zijn aan het blaffen* is dan de verzameling van alle 'blaffende entiteiten'. De denotatie van de volledige zin is dan de verzameling van alle situaties waarin de propositie uitgedrukt door de zin waar is. In deze referentiële benadering kennen we immers aan een propositie de WAARHEIDSWAARDE 'waar' toe als ze de concrete situatie adequaat beschrijft (dat wil zeggen wanneer 'de honden' in de buitenwereld de facto 'aan het blaffen zijn') en de waarheidswaarde 'onwaar' wanneer dat niet het geval is. Als we de denotatie van de zin zien als die verzameling situaties waarop de beschrijving van toepassing is, dan veronderstelt dat dat we voor om het even welke situatie kunnen beslissen of de uitgedrukte propositie waar of onwaar is. Dat betekent dat we de zogenaamde WAARHEIDSVORWAARDEN of WAARHEIDSCONDI-TIES voor de zin kennen, met andere woorden dat we weten aan welke eisen de betrokken situaties moeten voldoen. In het concrete geval hierboven is dat bijvoorbeeld dat de relevante verzameling 'honden' volledig vervat moet zitten in de verzameling 'blaffenden'.

Het verschil tussen waarheidswaarde en waarheidsvoorwaarden brengt men traditioneel in verband met het onderscheid tussen EXTENSIE en INTENSIE of tussen REFERENCE/BEDEUTUNG en SENSE/SINN. Bij extensie en reference gaat het om referenten die gebonden zijn aan één tijdstip, aan één concrete context, typisch de buitenwereld zoals die nu feitelijk in elkaar steekt. Bij intensie en sense gaat het om verzamelingen referenten die voor verschillende tijdstippen of contexten (ook wel MOGELIJKE WERELDEN genoemd) verschillende objecten of extensies kunnen aanduiden. Vergelijken we bijvoorbeeld de twee uitdrukkingen *de koning van België* en *Filip van België*, dan hebben die (in 2019) dezelfde extensie: ze verwijzen naar hetzelfde individu in de buitenwereld. Ze hebben echter een duidelijk verschillende intensie: afhankelijk van het gekozen tijdstip zal *de koning van België* naar een van de voorgangers van *Filip* verwijzen, terwijl *Filip van België* steeds naar hetzelfde individu blijft verwijzen. Van probleemgevallen zoals *eenhoorn* zou je dan kunnen zeggen dat ze alleen een intensie hebben en geen extensie: we weten aan welke voorwaarden de entiteit zou moeten voldoen, maar in de feitelijke wereld voldoet geen enkele entiteit daaraan.

Bemerk tot slot dat het onderscheid tussen een conceptuele en een referentiële visie op betekenis ook weerspiegeld is in twee fundamenteel verschillende theoretische

benaderingen van de semantiek als vakgebied. De conceptuele betekenis ('betekenis als mentale representatie') staat centraal in de theorie van de COGNITIEVE SEMANTIEK, terwijl de referentiële betekenis ('betekenis als verwijzing naar de buitentalige werkelijkheid') een centrale rol speelt in de FORMELE SEMANTIEK, die men ook wel WAARHEIDSFUNCTIONELE of WAARHEIDSCONDITIONELE semantiek noemt.

1.2 Uitingsbetekenis en communicatieve betekenis

Zowel de conceptuele als de referentiële betekenis in de vorige paragraaf hebben in eerste instantie betrekking op uitdrukkingen op zich, los van de concrete context waarin we ze schrijven of uitspreken. Naast die algemene UITDRUKKINGSBETEKENIS (expression meaning) onderscheiden we echter ook de concrete UITINGSBETEKENIS (utterance meaning). Nemen we een eenvoudig voorbeeld zoals *Je hond heeft me daarnet gebeten*. In isolement bekeken, heeft die zin als algemene uitdrukkingbetekenis dat 'de hond van de toegesprokene de spreker heeft gebeten vlak voor het spreekmoment'. Om te kunnen oordelen of dat een adequate beschrijving van een stand van zaken is (met andere woorden wat de waarheidswaarde van de zin is) moeten we echter over veel meer informatie beschikken over de concrete UITINGSCONTEXT. Die uitingcontext definiëren we als de verzameling omstandigheden die relevant zijn voor de referentie en de waarheid van de concrete uiting. Het gaat in eerste instantie over de participanten in het communicatieve gebeuren, namelijk de spreker en de toehoorder (of meer algemeen de zender en de ontvanger). Daarnaast spelen ook de omstandigheden van de communicatie een rol, met name het tijdstip, de plaats en de gedeelde achtergrondinformatie. Om de waarheid van het voorbeeld hierboven te kunnen bepalen, moeten we weten wie tot wie spreekt en op welk moment om de referentie van respectievelijk *je*, *me* en *daarnet* te kunnen vastleggen. Die elementen die zorgen voor de verankering van een uitdrukking in de uitingcontext noemen we DEIKTISCHE (dat wil zeggen aanwijzende) elementen en het algemene verankeringsmechanisme noemen we DEIXIS. De UITINGSBETEKENIS is dus de betekenis van een uitdrukking in combinatie met de interpretatie van de deiktische elementen in een concrete uitingcontext.

Wanneer een toehoorder een uiting van een spreker interpreteert, maakt hij bovendien vaak nog extra inferenties. Nemen we opnieuw de zin *De honden zijn aan het blaffen* van daarnet. Het is best mogelijk dat de toehoorder daaruit besluit *en dus is het tijd om ermee te gaan wandelen*. Een dergelijke conclusie noemen we een CONVERSATIONELE IMPLICATUUR. Implicaturen van dat type maken zeker geen deel uit van de uitdrukkingbetekenis, met andere woorden van wat letterlijk gezegd is. Op basis van de gemeenschappelijke achtergrondkennis van spreker en toehoorder is het echter best mogelijk dat de implicatuur wel degelijk deel uitmaakt van de bedoelde communicatie.

Daarmee komen we terecht bij het uiteindelijke niveau waarop we talige uitdrukkingen interpreteren, met name dat van de COMMUNICATIEVE BETEKENIS. Uitingen uitwisselen in een concrete context is immers een vorm van sociale interactie, en die interactie impliceert het realiseren van communicatieve bedoelingen. Het gaat er bij de interpretatie van een uiting dus om wat de spreker bedoelt en wat hij daarbij van de toehoorder verwacht als reactie. De communicatieve betekenis van een uiting is dan haar waarde als communicatieve handeling in een bepaalde sociale context. Dergelijke handelingen, zoals een vraag stellen of een bevel geven, noemen we TAALHANDELINGEN OF SPEECH ACTS. Kijken we nogmaals naar het voorbeeld *De honden zijn aan het blaffen*, dan kunnen we die uiting vanuit het perspectief van de taalhandelingen interpreteren als een gewone neutrale mededeling of overdracht van informatie. Gegeven de extra implicatuur van daarnet, is het echter net zo goed mogelijk dat de uiting de speech act waarde heeft van een bevel, met andere woorden *Ga ermee wandelen!*

Hoewel de concepten van deixis, implicatuur en taalhandeling cruciaal zijn bij de definitie van uitingbetekenis en communicatieve betekenis, rekent men ze traditioneel tot het terrein van de PRAGMATIEK in plaats van de semantiek. De pragmatiek – met name de wetenschappelijke studie van taal vanuit het perspectief van de taalgebruiker als participant in een communicatief gebeuren in sociale interactie – vormt het onderwerp van het derde grote deel van dit boek. De precieze terreinafbakening tussen semantiek en pragmatiek blijft echter een punt van discussie en interpretatie. De tegenstelling semantiek-pragmatiek kunnen we ook tot op zekere hoogte in verband brengen met twee andere klassieke binaire opposities. Ten eerste is er Saussures onderscheid tussen LANGUE als het abstracte taalsysteem en PAROLE als het concrete gebruik dat sprekers in een bepaalde context van dat systeem maken. Daarnaast is er Chomsky's onderscheid tussen COMPETENCE als de abstracte kennis van het taalsysteem in het brein van de (ideale) spreker-toehoorder en PERFORMANCE als de processen die zorgen voor de (soms onvolmaakte) productie van concrete uitingen door concrete taalgebruikers.

1.3 Expressieve en sociale betekenis

De referentiële, conceptuele en uitingbetekenissen uit de vorige twee paragrafen kunnen we samenbrengen onder de noemer DESCRIPTIEVE BETEKENIS: ze betreffen de beschrijving van referenten en situaties. Om na te gaan of we een uitdrukking correct gebruiken, moeten we nagaan in welke mate ze in overeenstemming is met de feiten. In deze paragraaf, daarentegen, introduceren we twee types van NIET-DESCRIPTIEVE BETEKENIS. Eerst en vooral hebben heel wat uitdrukkingen in een taal een EXPRESSIEVE BETEKENIS: ze drukken persoonlijke gevoelens, attitudes of waardeoordelen uit. In tegenstelling tot de (eerder objectieve) descriptieve betekenis, gaat het in het expressieve geval dus om (eerder) SUBJECTIEVE BETEKENIS. Een eerste categorie expressieve